

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Blom, D. van der

Citation

Blom, D. van der. (2016, July 6). *De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving*. s.n., S.l. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/41535> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Blom, Dirk van der

Title: De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Issue Date: 2016-07-06

1 | Godsdienstige invloeden in de Nederlandse gewesten

In het alledaagse leven van mensen neemt godsdienst vaak een belangrijke plaats in. Dat leek sinds de jaren zestig van de vorige eeuw minder het geval, maar die invloed van religie is weer terug. De gevolgen daarvan voor het maatschappelijk samenleven kunnen moeilijk worden overschat.

In dit hoofdstuk wordt onderzocht in hoeverre het ontstaan en effect van de christelijke godsdienst, nadat deze in het laat Romeinse rijk tot staatsgodsdienst was geëvolueerd, van invloed is geweest op het godsdienstig denken en beleven van Nederlandse burgers, maar ook van bestuurders. Het effect dat deze beleving op anders- en niet gelovigen binnen de vroege Europese samenleving gehad heeft, resulteerde in de kerstening van Europa vanaf de 8^e eeuw. Vanaf dit tijdperk zou de katholieke kerk zich een leidende rol in de samenleving toeëigenen. Belangrijke namen in dit hoofdstuk zijn: Paulus, Constantijn de Grote, Theodosius de Grote, Augustinus, Karel de Grote, Gregorius VII, Clemens III, Hendrik IV, Engelbert I van Nassau, Johanna van Polanen, Karel V en Filips II, Innocentius III, Jan Hus.

1.1 DE ONTWIKKELING VAN HET VROEGE CHRISTENDOM

Door een open houding ten aanzien van andere culturen en godsdienstige uitingen was er binnen het Romeinse rijk van oudsher plaats voor vele goden en erediensten: de *interpretatio Romana*.¹ Maar er was ook de angst voor het andere, gezien de wijze waarop de Romeinse overheid op bijvoorbeeld aanhangers van de Bacchuscultus reageerde en de problematiek rond nieuwe geloofsovertuigingen.² Deze werden als bedreiging van de Romeinse staatsgodsdienst ervaren.³ Naast verdraagzaamheid in godsdienstige zaken eiste Rome van haar burgers trouw aan de staat, wat tot uiting kwam in rituelen zoals de Augustuscultus.⁴ Trouw en naleving van de wetten versterkten de politieke en maatschappelijke binding en werden gezien als staatkundige toewijding, maar afwijzing als hoogverraad.⁵

1 Meijer 2007, p. 150-153, Naerebout & Singor 2006, p. 391.

2 Sluiter 2005, p. 5.

3 Meijer 2007, p. 170.

4 Augustus werd niet geëerd als een god maar als de persoon die een eind aan de burgeroorlog maakte en daarmee zorgde voor vrede en welvaart, zo ook Van de Beek 2006, p. 32.

5 Naerebout & Singor 2006, p. 397.

Joden en later de christenen beleden ten opzichte van de Romeinen een exclusief monotheïstische godsdienst die tegenreacties opriep.⁶ Met de hardnekkige opstelling van joden en christenen betreffende hun godsdienst kreeg het Romeinse vreemdelingenvraagstuk er een nieuwe dimensie bij. Het ging daarbij steeds meer om de essentie van de Romeinse godsdienst en daarmee om het wezen van de staat, uitlopend op een treffen van de polytheïstische Romeinse goden tegen de monotheïstische christelijke God.⁷ Dit uitte zich in de telkens opblazende conflicten tussen Romeinen en joden, Grieken en joden en rekkelijke en orthodoxe joden onderling.⁸ De Joodse Oorlog⁹ die daaruit volgde eindigde voor de joden niet alleen desastreus, maar bovendien werd door de Romeinen een zogenaamde 'jodenbelasting', *fiscus Judaicus*, ingevoerd voor het onderhoud van de tempel van Jupiter op het Capitool.¹⁰ Daarmee zouden de joden duurzaam eraan herinnerd worden dat hun God het tegen de Romeinse goden had afgelegd. Vanuit Alexandrië zou enkele decennia later de Jodenvervolging beginnen, hoewel de Romeinen er niet toe overgingen het judaïsme feitelijk te verbieden. Het privilege om godsdienst vrij te belijden lieten ze intact. Zij gaven daaraan zelfs een juridische basis.¹¹

Het christendom is in de eerste helft van de eerste eeuw ontstaan binnen het Palestijnse Jodendom. Van beslissende invloed daarin was de rol van Jezus van Nazareth. Over de persoon van Jezus van Nazareth is weinig met zekerheid te zeggen maar naar alle waarschijnlijkheid was hij ervan overtuigd dat God hem een beslissende taak had toegeëerd bij de totstandkoming van het messianistische 'Koninkrijk Gods' op aarde.¹² Onder de joden van Palestina vonden deze gedachten weinig weerklank. Men bleef vasthouden aan een Messias die als een wereldlijk vorst het joodse volk macht en aanzien zou geven. Maar er waren ook joodse groeperingen bij wie de boodschap van Jezus wel aansloeg. Op instigatie van Paulus werd bewerkstelligd dat de aanhangers van Jezus een aantal joodse wetten en gebruiken zouden kunnen loslaten. Zo ontstond naast het jodendom het christendom. Paulus eiste geen besnijdenis meer, maar stelde daarvoor de christelijke doop in. Als gevolg van het loslaten van de joodse gebruiken en wetten werd de kring van Paulus aanhangers een aparte groepering, los van het jodendom.¹³ Men noemde zich 'christenen'.

6 Naerebout & Singor 2006, p. 397.

7 Meijer 2007, p. 234.

8 Meijer 2007, p. 236.

9 Van 66 na tot 74 na Chr.

10 Meijer 2007, p. 237.

11 Meijer 2007, p. 253.

12 Op nagenoeg gelijke wijze is de islam ontstaan. Mohammed ontving ook van God een taak.

13 Naerebout en Singor 2006, p. 402-403 zo ook Grosheide 1942, p. 18 en 20.

De Romeinen duiden hun godsdienst met 'religio' aan, vermoedelijk afgeleid van *Religare*, wat verbinden betekent.¹⁴ Vanuit dit begrip 'religio' ontwikkelt zich geleidelijk de religie als geloofsleer of als godsdienst.¹⁵ Daarmee werd aangegeven dat godsdienst zowel een collectieve beleving was als een gemeenschappelijk eerbetoon aan de Romeinse goden vanuit de zienswijze dat de wereld in hun macht was gekomen doordat de Romeinen altijd aan hun godsdienstige verplichtingen hadden voldaan.¹⁶ Godsdiensten die de Romeinse staat bedreigden werden *superstitio*, bijgeloof, genoemd. Aanhangers hiervan hechten, vanuit Romeins standpunt bezien, meer aan eigen belangen dan aan die van de staat.¹⁷

Godsdienst is echter niet de enige vorm van sociale binding. Ook de politiek, of beter, het bestuur van een samenleving bindt, door middel van wetten en beslissingen, die zonder verwijzing naar goddelijke bevelen tot stand zijn gebracht.¹⁸ En waar godsdiensten veelal onbetwistbare onderwerping eisen, biedt het politieke proces naar (huidige) westerse democratische normen deelname, overleg en wetgeving.¹⁹ Dat dit niet nieuw is, weten we uit Griekse tragedies als Sophocles' *Antigone*. Dat handelt over een geschil tussen de politieke orde en een als godsdienstig ervaren (begrafenis)plicht.²⁰ In Aeschylus' *Oresteia* wordt de maatschappelijke vrede door de politiek veilig gesteld en niet door de religie.²¹ De pretentie van de volgelingen van het opkomende christendom was dat alleen zij 'de waarheid' zouden bezitten, waarmee zij impliciet het Romeinse gezag betwistten. Dit bracht hen in conflict met het Romeinse bestuur. Dat leidde weer tot vervolging, wat de christenen tot maatschappelijke buitenstaanders maakte. Het steeds terugkerende thema was de verwachting van de spoedige komst van het koninkrijk van God. Dit sloot trouwens ook aan bij de verwachting van de joden.²²

De strijd van de Romeinen voor een *pax deorum*, vrede van de goden, werd door het christendom in gevaar gebracht. Maar hoe meer werd aangestuurd op godsdienstige eenheid zoals door de Romeinen verstaan, des te meer kwamen de christenen in verzet.²³ Die hadden zich in de voorbije eeuwen georganiseerd tot een hechte christelijke gemeenschap.²⁴ Paulus had de ascetische en zichzelf verloochenende religie van Christus omgevormd tot een meer hiërarchisch georganiseerde godsdienst.²⁵ Voordat de laatste

14 Scruton 2003, p. 13.

15 www.vandale.nl.

16 Hier ligt mijns inziens het raakvlak met het karakter van het Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation, waarover in hoofdstuk 2 meer.

17 Meijer 2007, p. 256.

18 Hoewel onze wetten nog altijd worden voorafgegaan door de woorden: Bij de gratie Gods.

19 Scruton 2003, p. 14.

20 Nieuwenhuis 2007a, p. 39.

21 Scruton 2003, p. 14.

22 Meijer 2007, p. 257.

23 Naerebout & Singor 2006, p. 397.

24 Meijer 2007, p. 281, zo ook Grosheide 1942, p. 18.

25 Scruton 2003, p. 15.

grote vervolging onder Diocletianus (284-305) losbarste genoot de kerk grote vrijheid en verrijzen er in het rijk kerken.²⁶ Vlak voor de dood van Galerius in 311, de geestelijk vader van de laatste christenvervolging, vaardigt hij een edict uit waarin hij de mislukking van de christenvervolging erkent. Dit tolerantie-edict is mogelijk genomen uit louter politieke overwegingen en onder pressie van Constantijn de Grote (306-337).²⁷ Hij vaardigde in 313 het edict van Milaan uit. Dit betekende een tolerante politiek zonder christenvervolging.²⁸ Het christendom ontvangt dan feitelijk onbeperkte vrijheid.²⁹ Constantijn liet zich zelfs voor zijn dood nog dopen.³⁰

Daarnaast was hij in toenemende mate bij de geloofsinhoud van het christendom en de toekomstige koers van de kerk betrokken.³¹ Constantijn legde daarmee een verbinding met 'de staat'. Hij zag zichzelf zowel als geestelijk als ook als wereldlijk leider. Met andere woorden: hij was 'keizer bij de gratie Gods' en 'plaatsbekleder van God op aarde'.³² Beide titels zouden in de toekomst nog een bijdrage leveren aan de Investituurstrijd. Het christendom beïnvloedde en domineerde van daaruit langzaam maar zeker niet alleen het Romeinse bestuur, maar ook de religie, filosofie, kunst en cultuur.³³

Na Theodosius (346-395) vond de verdeling plaats van het christelijk Romeinse Rijk in een rooms-katholiek en in een orthodox katholiek deel. Eerder had hij alle niet-christelijke rituelen en geloofsopvattingen verboden.³⁴ Overtreding was een vorm van *laesa majestatis* of majesteitsschennis.³⁵ Hieruit kan worden geconcludeerd dat de vroege rooms-katholieke kerk tot staatsgodsdienst was geëvolueerd.³⁶ Al snel zouden andersdenkenden vanwege hun afwijkende geloofsopvattingen vervolgd worden.³⁷

26 Hommes 1942, p. 106.

27 Hommes 1942, p. 109.

28 Door zijn ondertekening van het Edict van Milaan maakte hij een definitief einde aan de christenvervolgingen die hadden plaatsgevonden onder Decius, Diocletianus en Galerius. Met dit edict gaf de keizer Constantijn in 313 voor het eerst aan de Christenen de geloofsvrijheid binnen het Romeinse Rijk. Bron <http://www.rkddocumenten.nl/rkdocs>.

29 Hommes 1942, p. 109.

30 Küng 2004, p. 58, Naerebout & Singor 2006, p. 408.

31 De kerk zelf gebruikt sinds het Concilie van Nicea in 325 in haar officiële documenten de term katholieke kerk, wat algemene of universele kerk betekent. Het begrip rooms is ontstaan gedurende de reformatie om onderscheid te maken tussen hen die de paus, i.c. Rome, trouw bleef of protestants werden. Zo ook Naerebout & Singor 2006, p. 409.

32 Meijer 2007, p. 285, Naerebout & Singor 2006, p. 408, Raedts 2013, p. 16.

33 Küng 2004, p. 58.

34 Thomas von der Dunk 2004, p. 214. Het orthodox deel zal verder niet worden besproken, zie ook Meijer 2007, p. 281.

35 Küng 2004, p. 58 en 59.

36 Pas in 1929 zou de katholieke kerk als een voortzetting of herleving van de Kerkelijke Staat vertegenwoordigd worden door het volkenrechtelijke erkende ministaatje Vaticaanstad. Zo ook Naerebout & Singor 2006, p. 409.

37 Küng 2004, p. 58 en 59.

Vrije meningsvorming raakte ondergeschikt aan de politieke en maatschappelijke veranderingen die het nieuwe christelijke geloof in het Romeinse rijk teweegbracht.³⁸ Rond dezelfde tijd tekende de invloedrijke kerkvader Augustinus (354-430), *der Erste moderne Mensch*,³⁹ zoals hij door velen wel is genoemd, zijn autobiografische *Belijdenissen*⁴⁰ op.⁴¹ Augustinus stelt daarin dat subjectiviteit, zelfbewustzijn en persoonlijkheid, oftewel de vrije wil, de oorzaken zijn van het kwaad waar wij, de mensen, verantwoordelijk voor zijn.⁴² Om de door God gezonden straf voor de kerk te kunnen rechtvaardigen, diende het individu zich voor zijn 'misdragingen', in rooms-katholieke zin, ondergeschikt te maken aan de rooms-katholieke kerk als instituut.⁴³

Daarnaast oordeelde Augustinus dat kerk en staat niet gescheiden mochten worden, wat een filosofische rechtvaardiging van een christelijke staatskerk opleverde.⁴⁴ Augustinus' beroemde citaat 'Gij hebt ons naar U toe geschapen en rusteloos is ons hart tot het rust vindt in U' (uit *Belijdenissen* 1:1)⁴⁵ zou zowel vroege humanisten als godsdienstcritici zoals Erasmus⁴⁶ en andere zestiende-eeuwse reformatietheologen⁴⁷ beïnvloeden in hun *doctrina christiana*, oftewel het denken inzake de zonde- en genadeleer.⁴⁸ Vanwege zijn theologische verdediging van gedwongen bekeringen, inquisitie en het voeren van heilige oorlogen tegen godsdienstig andersdenkenden, zou Augustinus eeuwenlang als legitimatie voor wat wij nu zien als dubieuze praktijken worden opgevoerd.⁴⁹ Door de latere predestinatieleer (zaligheid voor de één en verdoemenis voor de ander)⁵⁰ werd het eigen zielenheil en de angst voor demonen⁵¹ een bron van grote zorg bij de mensen.⁵² Zowel Luther als Calvijn (niemand citeert Augustinus zo vaak als Calvijn)⁵³ gaan uit van dit denkbeeld,⁵⁴ waarbij Calvijn de predestinatieleer van Augustinus tot in zijn meest bittere consequenties zou uitwerken.⁵⁵

38 Meijer 2007, p. 294-295.

39 Wilhelm Geerlings 2008, omslag. 'In zekere zin sluit Augustinus hiermee de christelijke Oudheid af en opent hij het tijdperk van de Middeleeuwen, Naerebout & Singor 2006, p. 411.

40 In *Belijdenissen* beschrijft hij uitvoerig zijn zielenleven en levensomstandigheden, in: Bloemhof 1976, p. 53.

41 Wijdeveld 1988, p. 146.

42 Geerlings 2008, 25-35.

43 Küng 2004, p. 68.

44 Kramer e.a. (red) 2010, p. 22.

45 In: Bowker 2003, p. 258-261, zo ook Nauta 1942, p. 173-174.

46 Pleij 2007, p. 83.

47 Luther, Wyclif, Calvijn, Zwingli etc.

48 Geerlings 2008, p. 84, 88-90 en p. 105.

49 Geerlings 2008, p. 100-107, zo ook Küng 2004, p. 68.

50 Geerlings 2008, p. 46, Bloemhof 1976, p. 57.

51 Otto 1917, p. 25.

52 Beroemd in dat verband zijn bijv. de schilderijen van Lucas van Leijden.

53 Van der Linden 1965, p. 186.

54 Van Genderen e.a. 1965, p. 12.

55 Küng 2004, p. 71, Bloemhof 1976, p. 57.

De val van Rome in 455 maakte de stad tot een stad van het verleden, een museum, waarin pausen geleidelijk de macht aan de keizers onttrokken en hun normen en waarden aan het wereldlijke gezag oplegden. Wie christelijk was, of zich daartoe bekeerde, was welkom, anders werd zware druk uitgeoefend.⁵⁶

In het door de Franken gedomineerd gebied die ten noorden en oosten van de Rijn leefden, was door de veelvuldige contacten met de Romeinen een soort synthese ontstaan tussen Germaanse en Romeinse cultuurelementen.⁵⁷ In de loop van de vierde en vijfde eeuw namen de Franken het Romeins territorium ten westen en ten zuiden van de Rijn en het noorden van Gallië (Frankrijk) in.⁵⁸ In het perifeer gebied ten noorden van Trier vormde zich een vermenging van Germaanse elites en christelijke waarden. Ook dat leidde tot nieuwe identiteiten.

Het noordelijk deel van dit gebied, waarbinnen het tegenwoordige Nederland viel, werd bewoond door de Friezen, Angelsaksen en Franken.⁵⁹ De deels gekerstende Franken brachten vroegchristelijke ideeën en waarden mee, die al geïncorporeerd waren in hun wereldbeeld. Zij zagen de uitbreiding van hun politieke macht als onderdeel van de uitbreiding van het christendom.⁶⁰ Dit tijdvak beslaat ongeveer de jaren 450 tot 750, waarna de Karolingische tijd aanvangt, genoemd naar het tweede Frankische koningsgeslacht onder Karel de Grote (748-814).⁶¹ Onder Karel de Grote is het christendom gebracht onder de Saksen, Wenden en Avaren.⁶² Hij herbevestigde het christendom in de al gekerstende landen, waar het door heidense gebruiken en door bijgeloof weer dreigde te worden overwoekerd.⁶³ In dit tijdperk vond de bekering van Europa tot het christendom plaats.

Na de dood van Karel de Grote en zijn zoon en opvolger Lodewijk de Vrome viel het Frankische Rijk uiteen in drie gebieden.⁶⁴ Na een aantal conflicten werd het Midden-Frankische rijk in 870 bij het Verdrag van Meerssen ten slotte verdeeld in een westelijk deel (ruwweg het latere Frankrijk), en een oostelijk deel, het Oost-Frankische rijk.⁶⁵ Dit zou zich na 962 beschouwen als erfopvolger van het voormalig Imperium Romanum.⁶⁶ Dit Heilige Roomse Rijk was een uitgestrekt politiek conglomeraat van Duitstalige staatjes in

56 Meijer 2007, p. 308.

57 Mostert 2010, p. 97.

58 Mostert 2010, p. 98.

59 Mostert 2010, p. 12.

60 Mostert 2010, p. 119.

61 Kooijmans & Stuart 1969, p. 72.

62 De in vroeger tijden aanduiding van Slavische volkeren.

63 Dr. L.D. Terlaak Poot 1942, p. 302.

64 Bij het verdrag van Verdun in 843.

65 Regnum Teutonicum ic Deutsches Reich in: Gunter Naumann 2007, p. 8.

66 Tot 1806 meende men dat het Duitse deel de historische erfopvolger van het Romeinse Rijk was. Napoleons bewind maakte daar een eind aan.

West- en Midden-Europa⁶⁷ waar ook ons land deel van uitmaakte.⁶⁸ Binnen dit conglomeraat ontwikkelde zich gaandeweg een machtsstrijd om de wereldlijke en kerkelijke heerschappij, die door paus Gregorius VII (1037-1085)⁶⁹ in zijn decreet *Dictatus Papae* van 1075⁷⁰ op de spits werd gedreven.⁷¹ Hierin eiste hij onderwerping van de wereldlijke macht aan de geestelijke leiders.⁷² De door opeenvolgende pausen gevoerde kerkelijke machts-politiek zette zich vanaf dat moment krachtig voort.⁷³ Zowel de paus als de kerk ontwikkelde daarmee niet alleen een steeds dominantere aanwezigheid in de samenleving, maar ook een hoge mate van ongebondenheid van de wereldlijke leiders.

De kerk werd daardoor een leidende macht in de samenleving.⁷⁴ En daarmee werd ook het vraagstuk van de scheiding van kerk en staat een serieuze kwestie. Het feit dat de keizer in Rome door de paus werd gekroond, voedde de gedachte dat de geestelijkheid superieur was aan de wereldse macht.⁷⁵ Toen koning Hendrik IV weigerde zich aangaande de benoeming van bisschoppen en de lekeninvestituur onder het gezag van de paus te stellen, brak dan ook een langdurige strijd uit.⁷⁶ Deze zogeheten 'Investituurstrijd' kwam de koning in 1075 op een pauselijke 'ban' te staan. Met een tocht naar de berg Canossa trachtte de koning de excommunicatie te doorbreken, maar Gregorius volhardde en de ban bleef van kracht. Pas met de benoeming van tegenpaus Clemens III en de kroning van Hendrik IV tot keizer in 1084 was de rol van Gregorius VII uitgespeeld. Hij zou tot zijn dood in ballingschap leven. Met het concordaat van Worms in 1122 als sluitstuk was de erkenning door de kerk van de wereldlijke overheid als hoogste gezag een feit.⁷⁷

67 Vogel-Janotta & Bresky 2006, p. 2.

68 Der Name Aachen schließlich führt uns eine noch fernere Vergangenheit vor Augen, ein noch älteres Imperium, das in gewissem Sinne auch schon die Einheit Europas symbolisierte das Römische Reich. Rede van koningin Beatrix bij ontvangst van de Karelsprijs op 16 mei 1996 te Aken, in: Heiliges Römisches Reich deutscher Nation 962 bis 1806 Spuren des Reiches, p. 51, Berlin: Deutsches Historisches Museum 2006.

69 Ook wel bekend als de Canossapaus, in: Barth & Bedürftig 2005, p. 140.

70 Barth & Bedürftig 2005, p. 140.

71 Lokin & Zwalve 1990, p. 106.

72 Starck 2005, p. 443.

73 Barth & Bedürftig 2005, p. 140-142.

74 Daaruit voortvloeiend zijn vijf elkaar overlappende processen van centralisatie, juridificatie, politisering, militarisering en klerikalisering ontstaan die tot vaste kenmerken van het roomse systeem zijn uitgekristalliseerd, Küng 2006, p. 109.

75 Lokin & Zwalve 1990, p. 106, vn. 92.

76 Barth & Bedürftig 2005, p. 140-142.

77 Lokin & Zwalve 1990, p. 107 en 301.

In 1512 werd de benaming 'Heilige Roomse Rijk' uitgebreid met de woorden 'der Duitse Natie':⁷⁸ *Sacrum Romanum Imperium Nationis Germanicae*.⁷⁹ De voortzetting van het voormalig Romeinse Rijk werd door de toenmalige westerse, c.q. Duitstalige wereld als van groot belang beschouwt. Christelijke profetieën hadden in het Bijbelboek Daniël voorspeld dat de wereld na het vierde (Romeinse) rijk zou vergaan. Voortzetting van dit rijk moest dit voorkomen. De aanduiding 'Duits' werd toegevoegd omdat het merendeel van de inwoners van dit *Römische Reich* het Duits als moedertaal voerden, evenals de katholieke Habsburgers, die het definitief voor het zeggen kregen. De toevoeging 'heilig' gaf de nauwe band aan met de rooms-katholieke kerk. Binnen het Heilige Roomse Rijk ontstond een nieuw territorium toen grote delen, zowel door occupatie als strategische huwelijken, onderdeel werd van het Bourgondische Huis.⁸⁰

Het huwelijk van de Vlaamse Margaretha van Male met hertog Filips de Stoute in 1369 verbond op die huwelijkspolitieke wijze eerder Vlaanderen en Bourgondië, een gebied dat zich uitstreckte van Zwitserland tot aan Holland.⁸¹ Het huidige België, Luxemburg en een deel van Noord Frankrijk⁸² waren daarvan economisch gezien het belangrijkste, totdat het gewest Holland zich omstreeks de vijftiende eeuw ontwikkelde, met Dordrecht als voornaamste stad. In diezelfde tijd ontstond een band tussen de Nederlanden en de Duitse Nassau's, toen in 1403 graaf Engelbert I van Nassau trouwde met de Nederlandse Johanna van Polanen en zich in Breda vestigde.⁸³ De erfgenamen van de Nassau's verwierven daardoor invloedrijke posities aan het Bourgondische hof.⁸⁴ Middels strategische huwelijken bouwden de Habsburgers vanaf 1482⁸⁵ een dynastie op dat uit een Oostenrijks, een Spaans en een Nederlands deel zou bestaan. Deze gebieden kwamen uiteindelijk onder gezag van de Spaanse koningen Karel V en Filips II. Door geografische versnippering moest de Spaanse koning echter voor een deel van zijn zeventien Nederlandse gewesten, te weten Vlaanderen, trouw zweren aan zijn aartsrivaal, de Franse koning, die Bourgondië bezat. De oplossing werd in 1549 gevonden met de Pragmatieke Sanctie,⁸⁶ waarmee Vlaanderen aan Spanje werd overgedragen. De zeventien Nederlandse gewesten

78 'Um im Zeichen europäischer Machtkämpfe auszudrücken, dass dieses Reich ausschließlich eine Angelegenheit der Deutschen sei. (...) Unter Deutschland soll der nördlich der Alpen liegende Herrschaftsbereich des Alten Reiches verstanden werden': Naumann 2007, p. 9.

79 Naumann 2007, p. 9.

80 Een zijtak van het Franse koningshuis Valois ontstond in 1362, doordat de Franse Koning Bourgondië schonk aan zijn zoon Filips de Stoute.

81 Naumann 2007, p. 117.

82 Later aangeduid als France Comté.

83 Rijksvoorlichtingsdienst 1999, p. 5.

84 Rijksvoorlichtingsdienst 1999, p. 5.

85 Huwelijk van Filips de Schone en een Spaanse prinses in 1482.

86 De overeenkomst tussen de Franse en Spaanse koning die van de Nederlanden één geheel maakte maar wel deel van Spanje werd.

zouden voortaan als een ondeelbaar⁸⁷ (en deels onbestuurbaar) gebied deel gaan uitmaken van het Spaanse koninkrijk.⁸⁸ Ondanks hun rivaliteit zagen beide koningen het katholieke geloof als de enige ware christelijke geloofsleer. Vanuit die positie vaardigde Karel V, heer der Nederlanden, op 29 april 1550 in Brussel een plakkaat uit gericht tegen de 'vele en verschillende secten, dwalingen en ketterijen' die in dat gebied verspreid waren. Dit zogenaamde 'bloedplakkaat' is de strengste van alle en vormt de grondslag van de gehele jurisprudentie betreffende ketterij in de Nederlanden.⁸⁹ Met het verdrag van Câteau Chambrésis in 1559 zouden beide koningen de ketterij bestrijden.

Het lot van de aanhangers van andere geloven dan het katholieke in zowel Frankrijk als de Nederlanden was daarmee bezegeld.⁹⁰

1.2 HEMEL, HEL EN HET LAATSTE OORDEEL

Wie iets te zeggen meent te hebben over de begrippen hemel, hel en het laatste oordeel als elementen in het godsdienstig denken, begeeft zich op glad ijs. Historisch gezien is het concept van de hemel, in de zin van de verblijfplaats van de allerhoogste God, zeer oud.⁹¹ De hemelgod, als oppergod, komt in vrijwel alle mythologieën en godsdiensten voor. De hemel is daarbij verblijfplaats van de 'goede' doden die daar hun hemelse gelukzaligheid ten deel valt.⁹² Reeds binnen het vroege christendom werden al voorwaarden gesteld aan het verblijf in de hemel.⁹³ De eerste christenen waren ervan overtuigd dat God zijn Zoon naar de aarde had gezonden om verzoening tot stand te brengen tussen het goede en het kwade, waarbij zij die in het geloof stierven werden opgenomen in de hemel.

Het christendom nam daarbij gaandeweg het idee over van de toorn der goden,⁹⁴ gebaseerd op de mythologie van de oude wereld en het klassieke beeld van het judaïsme,⁹⁵ net als Dante (1265-1321) deed in zijn *La Divina Commedia* ⁹⁶ bij de beschrijving van de hel.⁹⁷ Onder het motto *lasciate ogni Speranza voi che' entrate*⁹⁸ beschrijft dit werk, dat vooral beïnvloed lijkt door islamitische eschatologische voorstellingen⁹⁹ de kwellingen van de

87 Hellema 2001, p. 11.

88 Groenveld 1997, p. 10.

89 Augustijn 1998, p. 17.

90 Roorda 1983, p. 113.

91 Van Dalen-Oskam & Mooijaart 2003, p. 170-174.

92 Bowker 2002, p. 70, 142, 156, 212 en 343.

93 Van Dalen-Oskam & Mooijaart 2003, p. 170.

94 Otto 1917, p. 24, zo ook Vos 2005, p. 18.

95 Otto 1917, p. 32.

96 De goddelijke komedie.

97 Zo ook Van Dalen-Oskam & Mooijaart 2003, p. 169.

98 'Laat alle hoop varen, gij die hier binnentreedt' in: Nieuwenhuis 2007, p. 100.

99 Vestdijk-Van der Hoeven 1991, p. 56, vn. Waardenburg e.a. 1984, p. 236.

eeuwig verdoemden. Het purgatorium, het vagevuur, dient als tijdelijke verblijfplaats tussen hemel en hel, waar de zielen der zondaars gelouterd worden.¹⁰⁰ Kern van Dante's zondeleer betreft de verdediging van de wilsvrijheid¹⁰¹ waarmee hij tegen het denkbeeld van Augustinus ingaat dat determinisme verdedigt.

De mensheid is altijd gepreoccupeerd geweest met het ontstaan en met het wezen van de wereld en met de zin van het leven op aarde. Iets of iemand moet de wereld, de mensen en de planten en dieren toch ontworpen hebben of daar wellicht de hand in hebben gehad? Uit deze vraag ontstond al snel de gedachte hoe men zich tegenover deze vermeende hogere machten diende te gedragen. Dit leidde vervolgens tot de ontwikkeling van gedragscodes en rituelen om die hogere machten gunstig te stemmen, hun hulp of bescherming in te roepen, maar ook tot vragen als wat er komt na de dood.

In de twaalfde eeuw ontwikkelden theologische scholen daaruit de leer van het onderscheid tussen werkelijke zonden en de door de clerus te vergeven misstappen, waarbij de zondaar geen verwijtbare schuld trof. Dat laatste kon worden gekwalificeerd als 'dagelijkse zonde'.¹⁰² Gebed en boetedoening waren voor de gelovigen de beste oplossingen om deze zonden te niet te doen. Daardoor werd bij het overlijden van de zondaar niet de onmiddellijke en onherroepelijke straf van hellevaart opgelegd, zoals bij een zware en onvergeeflijke schuld wel het geval was.¹⁰³

Deze sterk intimiderende aspecten op de gelovigen, zoals het vooruitzicht op de Hellevaart en het eeuwige verblijf in de Hel na het overlijden, hebben het ontstaan van de biecht krachtig bevorderd en leidde in een later stadium tot de instelling door paus Leo X (1475-1521) van de zogeheten 'aflaten'.¹⁰⁴ Deze aflaten dienden als bewijs van gedane boetedoening. De betaling van een bedrag door een boetevaardig persoon zou tot een kwijtschelding of aflaat van de straftijd in het vagevuur leiden.¹⁰⁵

Het belangrijkste verschil tussen vagevuur en hel was dat de straf in het vagevuur tijdelijk was en die in de hel eeuwigdurend.¹⁰⁶ Vagevuur en hel als denkbeeld en vooruitzicht bevorderden zo het gewenste gedrag van de godvrezende.¹⁰⁷ Hemel en hel fungeerden daardoor als sociaal en politiek gewenst maatschappelijk sturingsinstrument. Het leven was hiervan zo

100 Vestdijk-Van der Hoeven 1991, p. 56, vn. Le Goff 1981, p. 31.

101 Nieuwenhuis 2007 a, p. 101-102.

102 Binnen de katholieke kerk zijn in de loop der tijd veel verschillende typen zonden onderscheiden die geen onmiddellijke Bijbelse basis hebben, Van Dalen-Oskam & Mooijaart 2003, p. 420.

103 Zonde tegen de Heilige Geest, Van Dalen-Oskam & Mooijaart 2003, p. 422.

104 In 1300 ensceeneerde paus Bonifacius VIII het 'heilig jaar', met een jubileumaflaat: Küng 2004, p. 133.

105 De handel in aflaten groeide uit tot een kerkelijk bedrijf om inkomen te genereren, Bloemhof 1976, p. 122.

106 Vestdijk-van der Hoeven 1991, p. 56, vn.

107 Vestdijk- van der Hoeven 1991, p. 57.

doortrokken dat de afstand tussen het aardse en geestelijke ieder ogenblik teloor dreigde te gaan.¹⁰⁸ De vrije wil werd hierdoor gaandeweg ondergeschikt gemaakt aan de godsdienst. De theologen van de Reformatie hebben zich overigens krachtig verzet tegen de idee van een vagevuur¹⁰⁹ als boetedoening voor aardse wangedrag, dat na een louterend verblijf alsnog toegang biedt tot het hiernamaals.¹¹⁰ Desondanks spreekt de overlevering¹¹¹ en de catechismus van de katholieke kerk nog steeds van een loutering middels het vagevuur.¹¹²

Zo bezien kan gesteld worden dat godsdiensten orde aanbrengen in een samenleving.¹¹³ Zij verschaffen een gevoel van binding, althans zolang als de gelovigen het met elkaar eens blijven. Luckmann legt hier een direct verband tussen godsdienst en samenleving,¹¹⁴ zoals voor hem Durkheim deed.¹¹⁵

Godsdienst bestaat overigens niet alleen uit een geloofssysteem en praxis die mensen elkaar doorgeven, maar bevat daarnaast altijd een basis voor het morele handelen waarvoor de instructies via openbaringen, inspiratie of profetieën worden doorgegeven.¹¹⁶ Dat werkt alleen wanneer de godsdienst ook wordt 'verinnerlijkt'. Godsdiensten bestaan uitsluitend omdat gelovigen de voorstellingen die daarin worden verkondigd ondersteunen en uitdragen.¹¹⁷ Religiositeit is daardoor een in betekenis moeilijk te overschatten dimensie in het menselijke bestaan.

Maar ondanks al deze positieve gegevens wijzen theoretici de laatste decennia ook steeds meer op de relatie tussen godsdienst en geweld.¹¹⁸ Die relatie is niet helemaal onbegrijpelijk, want naarmate godsdienstige overtuigingen krachtiger worden ondersteund en uitgedragen, verbreiden deze godsdienstige denkbeelden zich weliswaar, maar ze zullen bij conflicten ook sterk polariserend werken. De gelovige fundamentalist verliest hierbij een eigenschap die bij vrijwel alle mensen en ook bij andere primaten als capaciteit aanwezig is: de vaardigheid tot het bereiken van een verzoening

108 Huizinga 2008, p. 206.

109 MacCulloch 2005, p. 582-583.

110 Bowker 2002, p. 290.

111 Nieuwenhuis 2008 b, p. 2.

112 In de Catechismus van de Katholieke Kerk van 1995 nr. 1030, 1031 en 1032 staat: 'Zij die sterven in de genade en de vriendschap van God, maar nog niet volkomen gelouterd zijn, ondergaan, hoewel ze reeds van hun eeuwig heil verzekerd zijn, na hun dood een loutering ten einde de noodzakelijke heiligheid te verwerven om in de vreugde van de hemel te kunnen binnengaan'. De kerk noemt deze loutering van uitverkorenen, de katholieken, die geheel verschillend is van de straf van de verdoemden, vagevuur. De katholieke kerk had deze leer met betrekking tot het vagevuur op de concilies van Florence en Trente op 3 december 1563 geformuleerd. Bron: www.rkddocumenten.nl/index.

113 De Swaan 1998, p. 77.

114 Luckmann 1963, p. 34.

115 Vestdijk-van der Hoeven 1991, p. 30.

116 Spinoza noemde dit 'attribuut' in: Guido van Suchtelen, 2008, p. 15.

117 De Swaan 1998, p. 78.

118 Lascaris 1993, p. 11, zo ook Heirman 2006, p. 191.

met anderen.¹¹⁹ Gezien de steeds weer oplaaiende godsdienstige conflicten (vroeger tussen katholieken en protestanten, tegenwoordig tussen soennieten en shiïeten) is daar niets aan veranderd. Godsdienst is zo gezien een, althans dat is de kritiek van sommige critici, onovertroffen voorbeeld van moreel absolutisme.¹²⁰

1.3 GOD ALS WETGEVER, RECHTER EN RAADSMAN

Het heilige, het sacrale, het transcendente, het geloof, de belijdenis, de mythe, de rite, het absolute en de totaliteit – het zijn vaste elementen in het traditionele begrippenkader van godsdienst.¹²¹ Elk van deze begrippen geeft voor de gelovige een deel van het antwoord op de vraag wat godsdienst is. Een neutrale uitleg van de begrippen is daarom niet te verwachten.¹²² De Japanse filosoof Keiji Nishitani merkt hierover op in *'Was ist Religion'*: 'Religion ist stets etwas, das jeden Einzelnen persönlich angeht. Darin ist sie anders als die Kultur. Kultur betrifft zwar jeden Einzelnen, aber nicht jeder Einzelne muß sie auch zu seinem persönlichen Anliegen machen. Was Religion ist, läßt sich demnach nicht von außen her verstehen'.¹²³ Ook Oswald Spengler zag de onverbreekelijke band tussen cultuur en religie, 'De beschaving is essentieel goddeloos of areligieus, de cultuur echter kan niets anders dan godsdienstig zijn'.¹²⁴

Wat godsdienst is, kan dus niet van buitenaf begrepen worden. In het perspectief van de vraag naar het wezen van religie is dit Nishitani's belangrijkste punt. Wanneer het gaat over het wezen van de godsdienst, dan is de vraag 'welke functie heeft godsdienst voor ons?' al een dwaling, omdat deze wordt gesteld vanuit een houding die godsdienst zonder godsdienstige behoefte probeert te begrijpen.¹²⁵ Maar hoewel godsdienst verschilt van cultuur is het daarmee in andere opzichten verwant. Dat blijkt uit de overdracht van godsdienst. Net als met cultuur in het algemeen geldt dat mensen veelal de godsdienst aannemen die ze in hun omgeving wordt aangereikt of die ze door sociale druk wordt opgedrongen.

Godsdienst is in die zin een fundamenteel aspect van cultuur. Als mensen geloven dan zullen ze met de daaruit voortvloeiende godsdienstige voorstellingen en gebruiken vanuit een subjectief bepaald standpunt omgaan.¹²⁶ De identiteit van personen bestaat daardoor deels uit wat wordt

119 Berting 2004, p. 159.

120 Pellikaan & Van der Lubben 2007, p. 4.

121 Van Dalen-Oskam & Mooijaart, Bijbels Lexicon.

122 In: Wils 2004, p. 9.

123 Nishitani 2001, p. 42.

124 In: Heirman 2006, p. 29.

125 Wils 2004, p. 10.

126 Taylor 1995, p. 9.

genoemd een 'narratieve constructie', ingebed in een overdracht van overgeerfde tradities en levensvormen.¹²⁷

Voor de moraal is dit alles hoogst belangrijk. Onder invloed van de uitleg en interpretatie van de religie in het algemeen of de heilige schrift in het bijzonder door schriftgeleerden, is God zowel (a) wetgever als (b) bewaker van de goede zeden en de openbare orde. Onderwerping aan deze aan God toegeschreven regels behoort dan ook tot de plicht van elke gelovige.¹²⁸

Dit systeem geeft aan de kerk een belangrijke machtsbasis. De rooms-katholieke kerk bijvoorbeeld, beschouwt zichzelf nog altijd als *mater* (moeder) en *caput* (hoofd) van alle kerken en eist absolute onderwerping. Gehoorzaamheid aan God betekent ook gehoorzaamheid aan de kerk en aan de paus als hoogste vertegenwoordiger op aarde.¹²⁹ Inzake bepaalde strafbare gedragingen stelde de kerk (leef)regels op, waarnaast voor een 'gewogen' oordeel veelvuldig een godheid werd geraadpleegd. Aan het 'godsoordeel' werd als bewijsvoering een doorslaggevende betekenis toegekend.¹³⁰ Het godsoordeel is daarmee vermoedelijk het oudste bewijsmiddel binnen het strafproces in gevallen waarbij de overtreder niet op heterdaad is betrapt. Onder invloed van de katholieke kerk en het canonieke recht zijn de godsoordelen in onze contreien in de loop van de vijftiende eeuw grotendeels afgeschaft, hoewel de 'koudwaterproef' bij de heksenprocessen nog tot in de zestiende eeuw werd toegepast. God als inspiratiebron voor staatslieden, kerkvorsten, kerkhervormers en anderen die 'vakmatig' op God als inspirator vertrouwden (en nog vertrouwen), is van grote betekenis geweest.¹³¹ Immers wie gelooft in een godheid, gelooft in een almacht, waarbij het thans merkwaardig aandoet dat de functies van wetgever, rechter en raadsman in één figuur zijn samengevoegd.¹³² Na afschaffing van de godsoordelen, de *purgationes vulgares*, voerde de kerk de zuiveringseed, de *purgatio canonica* in. Uit dit complex van godsdienstige handelingen, bestaande uit rituelen, voorschriften, geboden en verboden, zijn zowel onze maatschappelijke ordening als rechtsregels (grondrechten) verder ontstaan.¹³³

Een enkel woord over grondrechten in dit verband. Grondrechten kunnen worden gezien als een tot de moderne democratie behorende uiting van rechtsstatelijkheid. In een aantal van onze grondwetsartikelen¹³⁴ en in door ons land geratificeerde mensenrechten verdragen¹³⁵ liggen fundamentele vrijheden verankerd voor hen die zich in ons land bevinden.¹³⁶ Overigens

127 Taylor 1995, p. 13.

128 Veldijk-van der Hoeven 1991, p. 33.

129 Küng 2004, p. 106.

130 Veldijk-van der Hoeven 1991, p. 38.

131 Veldijk-van der Hoeven 1991, p. 40.

132 De functie van raadsman moet gezien worden als verlener van geestelijke hulp, trooster en raadgever.

133 De Swaan 1998, p. 80.

134 Art. 1 tot en met 23 Gw 1983.

135 EVRM, IVBPR, etc.

136 De tekst van art. 1 Gw laat hieromtrent aan duidelijkheid niets te wensen over.

bestaan al vanaf de middeleeuwen in de verschillende Europese landen¹³⁷ documenten, zoals de Magna Carta uit 1215, het verdrag van de Unie van Utrecht uit 1579 en het Habeas Corpus Act uit 1679, waarin waarborgen zijn opgetekend tegen willekeurig of op andere wijze onderdrukkend overheids-optreden.¹³⁸ Zo geeft *De Blijde Incomste*, een tussen gravin Johanna en de steden van Brabant gesloten overeenkomst uit 1356, duidelijk aan dat 'in een situatie van contractbreuk' de gehoorzaamheidsplicht van de onderdanen wordt opgeschort.¹³⁹ Deze mondesmaat gegeven rechten werden, in tegenstelling tot de inroepbaarheid van onze huidige grondrechten, hoofdzakelijk voor een bepaalde klasse of groep gegeven en zij waren daarom niet inroepbaar voor iedereen.

Naast de ontwikkeling van statelijke vrijheidsrechten ontwikkelden zich op godsdienstig gebied reformatische opvattingen, hoewel het ten westen van de lijn Dubrovnik-Gdansk een vanzelfsprekendheid was tot één kerk, namelijk de rooms-katholieke, te behoren.¹⁴⁰

In Frankrijk onderscheidden de Franken zich in hun orthodoxie van de vrijere Arianistische¹⁴¹ West- en Oost-Goten, Bourgondiërs en Longobarden. Op het concilie van Tours in 567 werd door Frankische bisschoppen de weigering tot het geven van giften om de katholieke moederkerk in Rome te ondersteunen, beschouwd als ketterij. Desondanks verkondigden predikers als Adelbert en Clemens dat materiële welvaart voor de kerk onnodig was. Door paus Zacharias (649-752) werd opgeroepen tegen dergelijke predikers op te treden,¹⁴² waarna beiden werden veroordeeld.¹⁴³ In de negende eeuw verkondigde de Saksische monnik en prediker Gottschalck (803-869) dingen die hierop leken. In 848 wordt Gottschalck hiervoor veroordeeld en tot levenslange kloosteropsluiting veroordeeld. Het is deze leer die zes eeuwen later door Calvijn verder zal worden uitgewerkt.¹⁴⁴

Ondanks actieve bestrijding bleef sinds circa halverwege de twaalfde eeuw de ketterij alleen maar groeien. Men zou die ketterij, niet alleen als twisten tussen godsdiensten kunnen beschouwen maar ook als een meer aards of seculier denken.¹⁴⁵ Theologen kwamen vervolgens met een dwingende oproep om tegen elk seculier denken op te treden.¹⁴⁶ Maar waarom eigenlijk?

137 Van landen als natiestaten kan pas gesproken worden na 1648, met het sluiten van de vrede Van Westfalen.

138 Burkens e.a. 1997, p. 115.

139 Burkens e.a. 2001, p. 12, Wessels 1998, p. 18.

140 MacCulloch 2008, p. 27.

141 Het Arianisme, genoemd naar de prediker Arius, overleden in 336, verkondigde de leer dat Christus niet wezenlijk één en gelijk met de Vader zou zijn maar een goddelijke middelaar naar het voorbeeld van een Griekse halfgod. Arius werd als haresie verkondiger, ketter, voor het afwijken van de officiële leer, veroordeeld.

142 Barth & Bedürftig 2005, p. 78 ev.

143 Frenz 2004, p. 24.

144 Frenz 2004, p. 24.

145 Küng 2001, p. 117.

146 Frenz 2004, p. 25.

Secularisten waren niet georganiseerd en hadden geen leider; daarin lag niet alleen hun zwakte, maar ook hun ongrijpbaarheid.¹⁴⁷ Deze eerste secularisten waren groeperingen als de Katharen,¹⁴⁸ ook wel Albingenzen genoemd naar de stad Albi, en Waldenzen.¹⁴⁹ Zij vonden hun godsdienstige wortels in de wereldbeschouwing van de gnostiek, een mengeling van laat-antieke en oud-kerkelijke religies en oriëntaalse mystiek.¹⁵⁰ Ondergeschiktheid door krijgsdienst, eed, altaren, kerkgebouwen, verering van het Kruis, het bestaan van een vagevuur en de doodstraf, dit wezen zij allemaal af.¹⁵¹ Hun weigering het christelijk geloof als enige te erkennen had tot gevolg dat ze door de moederkerk officieel als ketters werden aangemerkt,¹⁵² waardoor ze in de illegaliteit werden gedwongen, wat paradoxaal hun populariteit sterk deed toenemen.¹⁵³ Onder het Lateraans concilie van 1215 werden alle ketteredicten aangescherpt, waarbij paus Innocentius III (1160-1216) de dominicanenorde¹⁵⁴ de nieuwe orde der predikheren de taak gaf, middels de Inquisitie,¹⁵⁵ de ketters en hun denkbeelden te vernietigen.¹⁵⁶ Op de vraag aan abt Arnaud-Amaury, de aartsbisschop van Narbonne, hoe men ketters, in casu niet katholieken van katholieken, kon onderscheiden, antwoordde deze eenvoudigweg met: 'slaat alle dood, God kent de zijnen'.¹⁵⁷ Ketters die door de kerk waren veroordeeld behoorden daarnaast aan de wereldlijke justitie te worden voorgeleid¹⁵⁸ om desnoods na door foltering verkregen bekentenissen tot de vuurdood of, iets milder, het afsnijden van de tong te worden veroordeeld. Doorslaggevend bij de ontwikkeling van de Inquisitie als handhavingsinstrument voor de katholieke macht was keizer Frederik II (1194-1250). Hij voerde de dood op de brandstapel in als strafmaat voor ketterij.¹⁵⁹ Ketters werden gezien als werktuigen van de duivel, die de door God gegeven maatschappelijke orde en rust aantasten. Daarom werd ook de doodstraf toegepast, zelfs als zij op hun dwaling terugkwamen.¹⁶⁰ Terzake de afhandeling van andere godsdienstige kwesties achtte zich alleen de kerk bevoegd en die stond uitdrukkelijk geen vrije meningsuiting toe.¹⁶¹

147 Frenz 2004, p. 26.

148 Het woord ketter is hiervan afgeleid.

149 Küng 2001, p. 117.

150 Frenz 2004, p. 26.

151 Küng 2001, p. 118.

152 Frenz 2004, p. 61-62.

153 Küng 2001, p. 118.

154 Door Innocentius III gedurende het concilie opgericht.

155 Officieel: *inquisitio haereticae pravitatis*, vervolging van ketters door een kerkelijke rechtbank. Een lezenswaardige uitleg inzake de inquisitie is die van: A.M. Heidt e.a. 1963, p. 648-653.

156 Barth & Bedürftig 2005, p. 168.

157 Frenz 2004, p. 65-66.

158 Martinage 2002, p. 19.

159 Küng 2004, p. 118.

160 Augustijn 1998, p. 19.

161 Küng 2004, p. 119.

1.4 INQUISITIE EN REPRESSIE

De Inquisitie als onderdrukingsinstrument van de rooms-katholieke kerk manifesteerde zich in eerste instantie door de volgelingen minstens één keer per jaar te verplichten ter communie te gaan en zich met Pasen anoniem de biecht te laten afnemen door een priester.¹⁶² Verder kwam een reeks van voorzieningen tegen joden tot stand, die in veel opzichten vooruit zouden lopen op de antisemitische maatregelen in de twintigste eeuw,¹⁶³ zoals het verplicht dragen van speciale kleding of met een gele markering daarop,¹⁶⁴ een verbod op uitoefening van openbare ambten, een uitgaansverbod op Goede Vrijdag, en betaling van een aparte belasting aan de lokale geestelijkheid.¹⁶⁵ Met de communie en biechtplicht ontstond een kerk met een ongekend groot inlichtingenapparaat, die het godsdienstige geweten van de bevolking nagenoeg volledig controleerde. Als totalitaire organisatie kon de moederkerk afwijkingen van de orthodoxie en de officiële geloofsleer niet dulden. In de dertiende eeuw werd door de kerk het folteren ingevoerd om bekentenissen af te dwingen bij vermeende afvalligen, zodat vanuit de christelijke dogmatiek recht kon worden gesproken. De invoering van de folterpraktijk wordt thans beschouwd, ook onder katholieken, als een van de grootste misdaden van de katholieke kerk.¹⁶⁶

Door de hele middeleeuwen zijn gevallen aan te wijzen waarin de officiële geloofsleer werd getart.¹⁶⁷ De sterkste afwijkingen van de roomse leer deden zich voor in Zuid-Frankrijk, Vlaanderen en in de regio Nederrijn.¹⁶⁸ Het reformatorisch denken kreeg niet alleen vat op het volk, maar ook op geleerden als John Wycliff (1330-1384)¹⁶⁹ en zijn leerling Jan Hus (1370-1415).¹⁷⁰ In Bohemen¹⁷¹ trachtte Hus het dogmatisch katholicisme te doorbreken met een onafhankelijker variant van het Latijnse christendom; dit vermeende verraad aan de roomse kerk moest hij met de dood bekopen.¹⁷²

Bij de eerste vervolgingen die binnen het Heilige Roomse Rijk plaatsvonden speelde Konrad von Marburg een omstreden rol. In de Wormser bisschoppenkroniek staat hij omschreven als '*ein iudex sine misericordia*', ofwel een rechter zonder barmhartigheid.¹⁷³ Von Marburg was van mening dat de tot verbranding veroordeelde ketter (velen daarvan bleven na foltering nog onverzettelijk in hun denken), *bei einem unrecchten Schuldspruch und Irrtum*

162 Le Goff 1996, p. 32.

163 Jansen 1995, p. 38.

164 Jansen 1995, p. 15.

165 Küng 2004, p. 109.

166 Novak 1995, pp. 33-38.

167 Huizinga 2008, p. 215.

168 Le Goff 1996, p. 33.

169 John Wycliff speelde een belangrijke rol m.b.t. de reformatie in Engeland en Schotland.

170 Steffe 1989, p. 64.

171 Deel van het huidige Tsjechië.

172 MacCulloch 2008, p. 27.

173 Frenz 2004, p. 65.

des Gerichts von Gott rehabilitiert und in die Reihe der Märtyrer aufgenommen wurden. Zijn devies luidde dan ook: *Hundert unschuldige wollen wir verbrennen, wenn nur ein Schuldiger darunter ist*. Von Marburg werd hierin door paus Gregorius IX volledig gesteund.¹⁷⁴

Pas tijdens de achttiende-eeuwse Verlichting zou een eind komen aan de barbaarse inquisitiepraktijken van marteling en brandstapel.¹⁷⁵ De Inquisitie als organisatie is evenwel onder de naam Congregatie voor de Geloofsleer (Sanctum Officium) blijven voortbestaan.¹⁷⁶ Nog altijd gaat deze volgens middeleeuwse principes te werk. Het te voeren proces is geheim; niemand weet wie de informanten zijn; kennisname van het vooronderzoek wordt verhinderd; stukken mogen niet worden ingezien en aanklager en rechter zijn één persoon. Omdat niet de waarheidsvinding voorop staat, maar de onvoorwaardelijke overgave aan de rooms-katholieke doctrine, *humiliter se subject*,¹⁷⁷ die per definitie identiek is met de waarheid, is beroep bij een onafhankelijke rechter zinloos. De repressie op inbreuken tegen de katholieke maatschappelijke ordening zou in de zestiende eeuw een hoogtepunt bereiken met de Reformatie, waarbij het treffen tussen de katholieken en protestanten tot bloedige godsdienstoorlogen zou leiden.¹⁷⁸ Het repressieve denken en handelen ging dan ook van zowel katholieken als protestanten uit. Reformatorische denkers zoals Luther, Calvijn en Schwenckfeld¹⁷⁹ werden niet alleen om hun godsdienstige eigenzinnigheid gevreesd, maar ook om de weinig zachtzinnige wijze waarop ze hun denkbeelden verspreidde.¹⁸⁰ Al voor de Reformatie was radicale ketterij in ons land bijna het onnatuurlijkste dat men zich kon voorstellen. Daarnaast was het op de proef stellen van het geloof een wezenlijk element van de heersende cultuur. Het werd dan ook niet als wreed of onrechtvaardig ervaren een misdaad als ketterij te bestraffen met de verdrinkingsdood.¹⁸¹

174 Frenz 2004, p. 66.

175 Van grote betekenis was hier de Italiaanse hervormer Beccaria: Verhofstadt, Dirk, red, 250 jaar Over Misdaden en straffen: Cesare Beccaria, Houtekiet, Antwerpen/Amsterdam 2014.

176 Küng 2004, p. 119.

177 Hij moet zich deemoedig onderwerpen.

178 Martinage 2002, p. 29.

179 Bouma 1992, p. 49.

180 De zestiende-eeuwse Reformatie en de leer van zonde en genade kan worden gezien als verdere uitwerking van Augustinus' denken.

181 Schama 2006, p. 37.

